

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ.

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається, насамперед, волевиявлення народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згрунтовані в систему.

Загально відомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення виборчої системи є наслідком історичного, суспільного-економічного розвитку, традиції політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Через формування представницьких органів державної влади громадяни користуються політичними свободами і беруть участь в управлінні суспільством. Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії розвитку інституту виборів на теренах України.

Вивчення і аналіз історичної теорії становлення інституту виборів, яка формувалась на українських землях, дозволяє визначити його характер, національні особливості, принципову різницю і схожість із зарубіжними аналогами.

В правові і історичній науці з досліджуваної проблеми обмаль відповідних робіт, а ті з них, які видані, розглядають в загальному плані аспекти інституту виборності, до того ж не позбавлені ідеологічних забарвлень минулих років [1].

Об'єктом дослідження даної роботи є ідейна-теоретична спадщина інституту виборності XVIII – поч. XIX ст.

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі республіканські традиції не зникли. Незабаром вони заявили про себе демократичним документом “Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького” – підготовленим у квітні 1710 р. П. Орликом, Г. Герциком, А. Войнаровським та деякими іншими представниками козацької старшини (прихильниками І. Мазепи), як договір – зобов'язання гетьмана та війська Запорозького, що було характерним для західних традицій і значно відрізнялося від ідей східного патримоніалізму. Конституція віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування історичних надбань народу. [2]

Конституція декларувала розширення демократичних засад у суспільстві через виборність гетьмана, полковників, генеральних радників та створення своєрідного козацького парламенту – загальної Ради. Правда, не зовсім відповідають загальним самокритичним спрямованостям статті Конституції, в яких полковники і генеральні радники, обрані в полках, затверджуються гетьманом. Інша старшина також не може бути обраною на свої посади без урахування гетьманської волі [3, 30 – 31;]. На жаль, Конституція П. Орлика майже не діяла, хоча своїми демократичними засадами виборності, змістом і державницькою спрямованістю випереджала суспільну думку тогочасної Європи, Америки. Вона була написана приблизно за 65 років до прийняття “Декларації США і майже за 80 років до проголошення “Декларації прав людини і громадянина” у Франції – документів, що також спиралися на ідеї народного суверенітету і природних прав людини.

У XIX – на початку XX ст. розвиток інституту виборів відбувався переважно на теоретичному ґрунті. Поряд із західною конституційною думкою і національною практикою державотворення, від Київської Русі до Гетьманщини, на українських

мислителів значний вплив мала і попередня вітчизняна думка. Йдеться про козацьких літописців ХУІІ – ХУІІІ ст., Г.Сковороду, Я. Козельського, С. Десницького, В. Капніста, П. Лодія та інших просвітителів. Їхню естафету підхопили українські декабристи, члени Кирило – Мефодіївського товариства, В. Антонович, О. Косинський, П. Куліш, члени громад.

Теоретичну думку, відносно інституту виборів, збагачували проекти конституційних перетворень і Основних законів розроблені керівником Південного товариства декабристів П.І. Пестелем (1823р.), членом Кирило – Мефодіївського товариства Г. Андрузьким (1847р.), діячем суспільно – політичного руху: М. Драгомановим (1884р.). [49]

Основним документом, де були сформульовані правові ідеї (в тому числі йшлося про інститут виборності) Південного товариства декабристів була так звана “Руська правда”, повна назва якої “Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить звітом для удосконалення державного устрою Росії і містить Вірний наказ як для народу, так і для Тимчасового Верховного Правління”.

Автор проекту майбутньої конституції Росії П. І. Пестель передбачав: ліквідацію кріпацтва і безоплатне наділення всіх селян землею, встановлення республіканського ладу, введення загальнодемократичних прав і свобод громадян і т. ін. Росію автор представляв, як республіку, що складається з 10 областей. Що стосується України, П. Пестель в проекті прямо і неоднозначно відкидав не лише її право на незалежність і відокремлення, а й навіть мрії про автономний статус.

В проекті конституції зацікавленість викликають положення про вибори. Виборчим правом користувались всі особи чоловічої статі (жінки виборчих прав не мали), які досягли двадцятилітнього віку, за виключенням тих, хто знаходився в особистому прислуговуванні (виконував обов’язки слуги, прислуги). В конституційному проекті П. Пестеля був відсутній будь – який політичний та майновий цензи. Для того, щоб обирати і бути обраним, необхідно лише бути повнолітнім громадянином російської республіки. Громадське повноліття досягалось у віці двадцяти років. Автор припускав, що виборці віддадуть перевагу більш освіченим громадянам, тому ценз грамотності в

проекті був відсутній: грамотний і неграмотний громадянин мали однакове право на голосування [5, 282].

Політичним ідеалом П. Пестеля була республіка, яка в адміністративно – територіальному плані поділялась на губернії або області, а ті в свою чергу ділились на повіти, останні на волості. Щорічно в кожній волості повинні були збиратись загальні земські збори тих, хто користувався виборчим правом, на яких обирали депутатів до місцевих органів влади: “волостное, уездное, окружное или губернское собрание.” Голови волостних зборів – “волостной предводитель,” аналогічно, повітових і губернських – “выборные посадники” теж обирались громадянами, що мали виборні права. З вищевикладеного можна констатувати, що автор конституційного проекту пропонував принцип прямого виборчого права, який надавав можливість громадянам обирати кандидатів до органів місцевої влади на виборах безпосередньо.

Дещо інший принцип виборності пропонувався в проекті при обранні представників народу до вищих органів державної влади: Народного віче, Державної думи та Верховного собору.

Народне віче подавалось автором як однопалатний орган вищої законодавчої влади, що обирався з представників губернських зборів терміном на п'ять років. Кожного року одна п'ята депутатів Народного віче переобирались, хоч не вказувалось, хто і чому повинен був вибувати. Голова вищого законодавчого органу обирався щорічно з депутатів, які перебували в складі вищого законодавчого органу останній, п'ятий рік. На яких підставах обирався голова першого складу Народного віче – пояснення в проекті відсутні.

До вищого органу виконавчої влади – Державної думки – входило п'ять громадян, які обирались депутатами Народного віче на п'ять років.

Щорічно один із членів Державної думи вибував і замінювався іншим, обраним громадянином (ця процедура теж не пояснюється в проекті). Головою Державної думи був громадянин, який засідав у ній п'ятий рік.

Вищий контролюючий орган влади – Верховний собор – складався з 120 громадян, які називались „боярами“ і обирались на губернських зборах пожиттєво [6; 280-284].

Таким чином, до вищих органів державної влади автор проекту пропонував обирати громадян шляхом двоступеневих виборів. Безумовно, конституційний проект П.І.Пестеля не вписувався в тогочасну політичну структуру держави і не був втілений в життя, але є цікавою теоретичною пам'яткою права.

В 1847 р. Георгій Андрузький член Кирило-Мефодієвського товариства 20-ти річний студент юридичного факультету університету св. Володимира, під ідейним впливом М. Гулака розробив „Начерки Конституції Республіки“. За структурою та змістом конституційний проект перегукувався з народницькими традиціями, приділяв увагу самоврядуванню, механізму діяльності округу, області та штату.

Інститут виборів досить хаотично та суперечливо був представлений у законопроекті. Згідно задуму автора право участі у виборах мали громадяни не молодше 20 років, проголошувалась рівність у виборчому процесі, але в той же час голосування було нерівним „сын имел один голос, отец вдвое против сына“. Військовий ценз депутатів становив 30 років, вони повинні були обов'язково одружені і грамотні [7, 44-45].

Управа, яка об'єднувала в собі виконавчий, розпорядчий і судовий орган влади на місцях, обиралась членами общини (загальна кількість громадян від 200 до 2000 сімей). До складу управи прямим голосуванням обирались 10 депутатів від общини та кожний місцевий житель, який закінчив гімназію. Депутати обирались терміном на один рік і затверджувались обласною управою.

Голова управи, його політики (3-4 старшини), священник, писці (1-5 чоловік) призначалися обласною управою.

Не мали права обиратись до складу управи громадяни „зорного поведенія; кто был наказыван, не далее за 3 года, моложе 20 лет и не местные жители.“ [8; 45-46].

До того ж, члени управи мали право не допускати громадян до виборів, хоча з яких причин не пояснюється.

На надзвичайних засіданнях 2/3 голосів від загальної кількості членів управи мали право звільнити від обов'язків будь-якого депутата (не вказується чому) та призначити нового.

Депутати області, округу - обирались терміном на 2 роки, Думи - на один рік.

Законопроект Г.Андрузького надає можливість аналізу теоретичного пошуку структури інституту виборів. Хоча проект був явно недосконалим (виборність поєднувалася з призначенням і ін.), проте є історико-правовим документом.

Важливим політичним документом кінця XIX ст. був конституційний проект М.Драгоманова – викладений у 1884р. у роботі «Вільний союз» - «Вільна спілка».

Головна ідея конституційного проекту, розробленого М. Драгомановим – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українців створюється громада „Вільна спілка, що ставить за мету, політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й інших, які мешкають серед нього“ [9, 52].

Стрижневим завданням «Вільного союзу» є забезпечення політичних свобод, прав людини і громадянина, недоторканість особистості й помешкання та інше. Права людини і громадянина у проекті конституції можуть обмежуватися виключно під час війни [10, 53]

Людина для М. Драгоманова – основа соціального устрою, найвища цінність, гарантами прав якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада а не держава).

Місцеве самоврядування складалося з об'єднаного (сільського і міського), волосного, повітового й об'єднаного та здійснювалось сходами громадян або зібраннями виборних представників, яким підпорядковувалися усі посадові особи, за винятком суддів.

Активне і пасивне виборче право у сільських і міських громадах, стосовно волосних і повітових органів надавалися всім громадянам, що досягли 21 віку. Що ж до права бути обраними до обласних і державних органів, то його отримували особи, починаючи з 25 років. [11, 54]

Повсякденне управління у селах мало здійснюватися виборними управами та старшиною, а в містах (містечках), волостях, повітах і областях – думами, обраними на засадах загального виборчого права.

В примітках проекту конституції, автор передбачав необхідність прийняття закону, про вибори на сходах громадян і в округах, в яких обрані повинні були представляти не тільки жителів всі професії виборців. Крім цього, останні мали право складати для своїх депутатів накази [12,55].

Вибори до федеральної законодавчої влади зосереджувались в руках двох дум: – Державної, члени якої обирались сходами громадян; та Союзної –представники якої були обрані обласними думами. Вони діяли на основі наданих їм наказів і могли у будь-який час змінюватись.[13, 57]

Конституція М.Драгоманова передбачала створення щось подібного до установчої влади – Державного собору, який складався з членів обох дум та гласних обраних додатково обласними думами.

Виконавча влада зосереджувалась у руках Глави держави і призначених ним міністрів, відповідальних перед обома думами. Главою держави міг бути спадковий імператор, або виборний Голова Всеросійського державного союзу. У першому випадку відповідальність за дії Глави покладалася на міністрів, у другому – відповідав він сам. Глава держави оприлюднював закони, постанови Державного собору, контролював їх виконання, мав право за згодою Союзної думи розпускати Державну думу (у такому разі припиняла існування і сама Союзна дума) і призначати нові вибори.

Прагнучи до поєднання ліберальних, демократичних, народницьких і національної ідеї, проголошуючи примат людини, її прав і свобод над державою і суспільством, мислитель досить критично ставився до унітарних державних структур, республіканського централізму, які на його погляд, спонукали до примусу особистості, насильства над людиною, обмеження її прав і свобод.

В подальшому, багато з політичних ідей мислителя практично втілювались у діяльності Центральної Ради, зокрема закріплення у Конституції УНР широкого переліку прав і свобод людини й громадянина, всезагального, рівного прямого і безпосереднього виборчого права, прагнення розгалужених прав місцевим органам самоврядування і самоуправління і т. інше.

На мою думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток терені українських земель політичної і правової теорії відносно інституту виборів. Можна констатувати, що в досліджуваний період відбувався теоретичний пошук структури інституту виборів, хоча відбувалась його явна недосконалість (використання в деяких програмах майнового цензу, поєднання виборності з призначенням і т. ін). З вищевикладеного можна

зробити висновок, що в конституційних документах П.Орлика, П.Пестеля, Г.Андрузького, М. Драгоманова стосовно інституту виборів спостерігається становлення демократичних елементів.

Література

1. Борщак І. Пилип Орлик і Франція // Зап. НТШ ім. Т.Шевченка. – Львів, 1924.; Василенко Н.П. Конституція П.Орлика – М., 1929., Перша Конституція українськог гетьмана П.Орлика (1710) – К., 1994; Нечкина М.В. Декабристы. Наука, М., 1975 – 182 с.; Начерки Конституции республики Георгия Андрузького // Слюсаренко А.Г. Томенко М.В. Історія українського конституції – К., 1993. – С. 44.
2. Василенко Н.П. Конституція Пилипа Орлика. – М., 1929; Прицак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України. // Дзвін. – 1990. – № 2.
3. Перша конституція Українського гетьмана Пилипа Орлика (1710р). – К., 1994; Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорізького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції – К., Знання. 1993.
4. Пестель П.И. Конституция. Государственный завет „Востание декабристов.“ М. – Л., 1925. Т. 7 – С. 280-284; Пестель П. Русская правда. Наказ Временному правительству. – СПб. 1906; Начерки конституции республик Г.Андрузького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К; 1993 – С. 44-52; Кирило-Мефодієвське товариство. – К., 1990. – Т. 2.– С. 569-571; Драгоманов М. „Вольный Союз –Вільна спілка“. – Женева 1884.
5. Пестель П.И. Конституция Государственный завет. „Востание декабристов.“ – Красный архив. – М., Л., 1925. Т. 7.
6. Там само.
7. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.. Історія української конституції: – К. „Знання“ – 1993. – С. 190.
8. Там само.
9. Драгоманов М. Проект оснований на уставах украинского общества „Вольный союз“ – „Вільна спілка“. //Слісаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Знання. – К., 1993.
10. Там само, С. 53.
11. Там само, С. 54
12. Там само, С. 55.
13. Там само С. 57.